

Kapitel 11: Deutschland über alles – tysk identitet og politisk kultur

France, Europe's most centralized nation, has been dissolved by its historians into regions, while Germany, Europe's most fragmented polity, is treated as if it were a cohesive entity (Sheehan 1981, 21)

Tyskland, Tyskland frem for alt/frem for alt i verden/Når altid det til værn og modstand/broderligt holder sammen/Fra Maas til Memel/fra Etsch til Bælt/ Tyskland, Tyskland frem for alt/frem for alt i verden

Sådan skrev digteren August Heinrich Hoffmann von Fallersleben i 1841 til den tyske idealistiske nationale studenterbevægelse. Teksten er af naboerne lige siden blevet opfattet som en proklamation af Tysklands imperialistiske ekspansionsprogram. Men som man kan se af oversættelsen, er der ikke belæg for at opfattet sangen som et aggressivt krav om, at Tyskland skal beherske Europa. De grænser, der omtales i teksten er, var faktisk de internationalt anerkendte grænser for Det tyske Forbund fra 1815-70. Men sangen antog sit eget liv og fjernede sig fra sit venstreorienterede udspring. Fra en gang i 1890'erne opfattede det store flertal af ikke litterært skoledede tyskere nationalhymnen som en manifestation af tysk dominans over i hvert fald Centraleuropa. I Weimarrepublikken efter 1918 symboliserede den kravet om revision af Versailles-traktaten, det krav som bragte nazisterne til magten. Derfor, og fordi naboerne frygtede den, var der i 1949 kraftig stemning for at finde en ny nationalhymne for Forbundsrepublikken Tyskland. Først i 1952 bøjede præsidenten Theodor Heuss sig og accepterede den, dog kun tredje vers som ikke er geografisk specifik og kun i meget generel forstand henviser til politiske værdier som enighed, ret og frihed. Det var denne tilbageholdende udgave, man sang ved genforeningsmanifestationerne i 1989 og 1990.

Berlin vokser sammen – men hvordan?

Berlin i december 1990. Brandenburger Tor ligger mere end nogensinde midt i Berlin. Mellemrummene mellem søjlerne er stadig fyldt med byggestilladser og et firma reklamerer med, at dets lyskastere snart vil oplyse det traditionsrige monument. Men går man udenom, er det nu muligt direkte at bevæge sig fra 17. Juni Strasse i vest til Unter den Linden i øst, som det oprindeligt var hensigten. Berlin er så småt ved at blive én by. Muren er helt væk, og på det brede areal, hvor maskinpistolbevæbnede vagter, lyskastere og vilde dyr holdt til, ligger nu et forkølet circustelt og forsøger at udfylde tomrummet. Men bortset fra de frysende sælgere af russiske militærkasketter og pelshuer med røde stjerner på begge sider af pladsen, er der forbløffende lidt kontakt mellem de to befolkninger, selv om de har lige deltaget i det samme valg til forbundsdagen i Bonn såvel som til det nye fælles bystyre i den selvstændige bystat.

Socialdemokraterne under Walter Momper indkasserede et overraskende stort nederlag. Det var vælgernes straf for den rød-grønne koalition i Vestberlin og Oscar Lafontaines ”jein” til genforeningen, mens PDS scorede godt en fjerdedel af stemmerne i det tidligere Østberlin. Men trods regeringsskiftet, skrider planerne for flytningen af administrationen fra Schöneberger Rathaus i vest til det traditionsrige Rote Rathaus i øst planmæssigt frem. Embedsmændene – og nogle få kvinder – er allerede ved at installere sig midt i byggerodet i det røde murstenshus fra 1860’erne lige syd for Alexanderplatz. Lange kabler snor sig hen ad de røg- og støvfyldte gange og vidner om besværet med at etablere et nyt telefonsystem, der står i direkte forbindelse med øst såvel som vest. Administrationen skal jo også efter flytningen til februar kunne komme i forbindelse med sit folk for slet ikke at tale om databaserne. Sammenvoksningen af de to administrationer i Berlin er en første prøvesten på den vanskelige forening af det nye Tyskland. Bliver resultatet en ’vestliggørelse’ af øst, som alle håber, eller en ’østligørelse’ af vest, som mange frygter? Vestberlinerne sporer allerede en begyndende overbelastning af en infrastruktur, der beregnet til et par millioner nu skal betjene hen imod dobbelt så mange iberegnet de mange mere eller mindre legale indvandrere fra Østeuropa. Gaderne er endnu mere overfyldte med biler end ellers og nummeroplysningen melder nu totalt optaget i halve timer af gangen.

Det er naturligvis kun mindre irritationsmomenter i en situation, der af de fleste opfattes som glædelig. Men angsten for en ’Verostung des Westens’ lurder hele tiden. Mange i den tidligere østberlinske forvaltning oplever de nye tider som en besættelse. Næsten ingen har beholdt deres gamle arbejde og en del er blevet fyret med seks måneders løn. Næsten ingen fra øst indtager ledende positioner. Det skyldes ifølge en talsmand fra den nye fælles administration, at de tidligere DDR embedsmænd har vænnet sig til et behageligt langsomt arbejdstempo, korte arbejdstider og helst undgår at træffe beslutninger. De bedst egnede findes faktisk blandt de såkaldte ’Reisekader’, dvs. østtyskere som regnedes for så pålidelige, at de fik lov at rejse til vesten. De kan sprog, kan handle hurtigt og kender ’vores’ måde at håndtere det moderne samfund på. Men ingen vil betro de gamle kammerater afgørende poster, og i øvrigt truer det vestberlinske personale med strejke, hvis de underlægges en tidligere SED’er. Samarbejdet bliver yderligere vanskeliggjort af det forhold, at ’ossies’ kun får 35 % af den løn, der udbetales til ’wessies’. Det opfattes naturligvis som en kolossal uretfærdighed, når folk som sidder ved siden af hinanden og udfører samme arbejde lønnes så forskelligt. Det er en overgangsforanstaltning, hvis varighed ingen vil definere nærmere. Ved nærmere overvejelse svinder uretfærdigheden imidlertid ind. Priserne på forbrugsvarer er ganske vist identiske i øst og vest, men ellers er alt billigere i FNL, die ”fünf neue Länder”, som Süddeutsche Zeitung maliciøst har døbt dem og selv i det tidligere Østberlin. Huslejerne er usammenligneligt meget lavere, ligesom alle andre takster er det. Og vigtigst af alt – skatteforvaltninger eksisterer ikke, så bruttolønninger er nettolønninger. Hvad indkomstskat betyder i et moderne, socialstatsligt samfund, selv med den lavere vesttyske skatteprocent, er endnu ikke gået op for østtyskerne i sin fulde gru, så de skønner ikke på deres reelle skattefrihed, ligesom de endnu ikke har vænnet sig til risikoen for lømmetyverier, som man ser af de talrige advarende plakater.

Et andet kultursammenstød opleves i det store varehus på Alexanderplatz. Vareudbudet ligner nu ethvert vestligt med bjerge af kosmetik og lækkert undertøj ved alle hovedindgange. Over højtalerne lyder indtrængende advarsler mod butikstyveri, og vi får at vide, at forretningen er overvåget af tv-kameraer, og at syndere umiddelbart vil blive meldt til politiet. Men så

gentages beskeden af gammel vane på upåklageligt russisk! Tidligere foregik annonceringen af varer og socialistiske paroler ligeligt på de to sprog. Nu er det mest tyverier af de fristende varer, det gælder om at forhindre, for købelysten er stor nok. Tilsyneladende er den endda en del større end købeevnen, så advarslen mod tyveri er på sin plads. Men at sende den på russisk virker lige så fortidigt, som de fem-Pfennig mønter af aluminium, jeg får i bytte ved kassen. Alt sammen vidnesbyrd om, at detailhandelen i øst endnu ikke har fået indstillet sig på de nye tider. Der mangler forretninger, og alligevel går det langsomt med at få tilladelse til at indrette de rigelige arealer til forretninger. Derfor er det den vestberlinske handel, som har tjent på genforeningen. Omsætningen er steget med 50 %, og de vestberlinske busser har allerede befordret dobbelt så mange passagerer som sidste år. 190.000 timers overtid er det blevet til for chaufførerne, uden at nogen ved, hvornår de skal få tid til at afspadsere. Men det er også at foretrække frem for en forøget invasion af trabier og andre østtyske forurenere. Det er slem nok at opleve gaderne i øst, hvor den blå røg fra totakterne river i lungerne på en måde, som den intense vesttrafik trods alt ikke gør.

Alt er dog ikke trist i øst. Finkultur er stadig meget billigere – og tit bedre – end i vest. Det er der forbløffende få vestberlinere, som har opdaget. Efter den første eufori over åbningen nøjes de fleste nu med at benytte sig af muligheden for søndagsture ud i det åbne land uden for den tidligere zonegrænse, mens man kun møder få i Østberlin. Derfor er det muligt en søndag aften klokken lidt i syv at gå lige ind i Komische Oper mellem Unter den Linden og Behrenstrasse og for en billig penge købe billet til Mozarts opera, Idomeneo. Opført første gang i 1781 var den stort set gået i glemmebogen indtil premieren på Komische Oper 24. november 1990 i ny opsætning af Harry Kupfer, dirigeret af Rolf Reuter. Opsætningen opfylder et dobbelt formål. På den ene side er den et bidrag til Mozart-året, således at Komische Oper nu har alle hans musikdramatiske stykker på lager. For det andet og vigtigere er det emsemblets hyldelse til oprøret sidste år. Det understreges fra starten, hvor publikum mødes med et citat fra stykket, projiceret op på fortæppet i lysende bogstaver:

*Wir haben euch nie geliebt, ihr goldenen Herrscher
Euer Name allein schon schickt die Tauben vom Hof.
Wir feiern die Tage, an denen Tod euch befiel.
Eure Drohungen zerflattern. Die Wälle zerschmeisst der Wind.
Das bisschen Legende vergessen bald wir, Kinder müheloser Freuden.
Wir leben weiter und mit uns, die wir mehr liebten als euch.
Seht, Herrscher von Babel bis Heute,
Eure Siege waren vorübergehende nur.*

Mozart henvendte sig med disse ord oprindeligt til den oplyste enevoldshersker Joseph II. Men i dag har formaningen antaget en ny betydning som en advarsel mod de ulykker, som ethvert velmenende diktatur uvægerligt ender med at producere. Magt korrumperer, og total magt korrumperer totalt lyder et gammelt liberalt diktum, som det sidste års hændelser må have overbevist om det sande i. Ulbricht og Honecker ville det gode for deres befolkning, men ved at gøre befolkningen afhængige af ydelser fra den stat, der beslaglagede alt, skabte de en undersåtmentalitet og en ulykke, der langt overgik, hvad der må være af kritisable forhold i vesten. Socialstaten og dens markedsmekanismer er måske ikke en ideel løsning, men åbenbart i praksis bedre end så meget andet. En stat, der forlader sig på indsamlede skatter skaber en nyttig fornemmelse hos borgerne af, at det er dem der betaler og derfor kan kræve noget igen. Truslen om oprør mod skatterne er indbygget i selve systemet, og selv om man

som offentligt ansat ofte kan synes, at de andres skepsis er populistisk småskåret, må man vel indrømme at truslen om skattenægtelse skaber en sund angst hos alle magthaverne og en vis selvbevidsthed hos dem, der betaler. Helmut Kohl vandt i Østtyskland ved at gå uden om de intellektuelle og apparatsjikkerne i Berlin og henvende sig til de udbyttede og forgiftede kemiarbejdere i Leipzig. Det var dem, der først formulerede kravet om tysk enhed, og det er dem, der nu igen massivt har stemt CDU, mens PDS stadig kunne samle stemmer i det privilegerede Østberlin. Det fremstilles klart i scenografien i Idomeneo, hvor Kretas befolkning i tiden efter kampen om Troja fremstilles som nedslidte, syge og udrejsehungrende østtyskere i moderne påklædning. Især en scene, hvor minearbejderne med grimed ansigter og bøjede rygge anråber magthaverne om at gå af på grund af deres forbrydelser, brænder sig fast på nethinden.

Nu er magten, i hvert fald den del som ikke ligger i Bonn, vendt tilbage til provinsen. Det vil med stor sikkerhed indebære et hævn tog mod det tidligere overprivilegerede Østberlin. Det kan man glæde sig over eller lade være med alt efter temperament og medlidenhed med beboerne i de nedslidte industribyer i provinsen. Uundgåeligt vil det medføre et stærkt formindsket tilskud til de kulturelle aktiviteter i Berlin, officielle såvel som alternative. Ironisk nok vil en af tabergrupperne i det nye Berlin dermed blive de alternative kunstnere, der udgjorde den første opposition mod det kommunistiske styre. Det er nok uundgåeligt, at der vil forekomme mange uretfærdigheder og personlige katastrofer i de kommende år. Det er svært ikke at have medlidenhed med de mennesker, som fyres i bundter i øjeblikket. Udenrigsministeriet lukkede den 2 oktober om aftenen og alle ansatte modtog deres opsigelse med seks måneders løn. Måske overtager det nye Tyskland efter en grundig prøvelse nogle ganske få, som kan koreansk eller vietnamesisk, men ellers er det ud. Det virker ubarmhjertigt, men som en af mine venner siger: ”De har jo lært at tale og må kunne sælge støvsugere eller strømpebukser; det gjorde min far i fem år efter 2. verdenskrig, indtil han kunne vende tilbage til sit job som kontorchef i kommunen”.

Vi har vænnet os til, at det kun er privatansatte der lever livet farligt, mens det er en uoverskuelig katastrofe, når det samme sker for offentligt ansatte. Nu er det den arbejdende arbejderklasses tur, og den stemmer CDU for mest muligt at distancere sig fra det tidligere styres misbrug af ord som socialisme og solidaritet. Om det er en permanent situation er svært at sige. Øst og vest vokser sammen på vestlige demokratiske præmisser, og det har jeg svært ved at beklage. Man må vælge, og som en anden ven fra det gamle ultra-venstre siger: ”Von denen wollen wir absolut nichts”, hvormed han mener deres politiske system. Der er forskellen afgørende, og små kompromisser mellem diktatur og demokrati uantagelige. Om det derfor alligevel er nødvendigt at rive Palast der Republik ved Marx-Engels pladsen ned og genopbygge det gamle slot, som det blev foreslået i Frankfurter Allgemeine Zeitung, er jeg alligevel i tvivl om. Snarere er det nødvendigt at være hurtigt ude, hvis man vil bevare den ’socialistiske’ arkitektur for eftertiden. Muren er allerede helt forsvundet under et kombineret stormløb af souvenirjægere og østtyske ingeniørtropper.

Berlin i december er kold, men solen skinner ind imellem og luner i øst som i vest, mens indfødte tyskere og 20-25 % indvandrere øver sig i at blive borgere i den nye Forbundsrepublik.

Besserwessis og Jammerossis på museum

Berlin år 1. De to Tyskland er stadig meget langt fra at være vokset sammen, selv om de nu har fejret et års jubilæum for genforeningen. Ikke engang modviljen mod indvandrere er fælles, skønt man kunne få det indtryk gennem den danske presse. Selv de små grønne mænd i lyskurvene er stadig forskellige. I øst er de mindre og tykkere, i vest højere og slankere. Og det afspejler meget godt forskellen i vedligeholdelsesstandard mellem de to befolkningsgrupper. Forbrugersamfundet med alt dets kunstigt oppustede konsum og værdiløse fødevarer har åbenbart skabt en sundere udseende befolkning i vest. I hvert fald indtil vi begynder at indregne forskellene i levealder pga. af hudkræft fra cancergrillen.

Men forskellene i folkesundhed og lysregulering er ikke emnet for denne reportagerejse til den berlinske museumsø. En rejse i rum såvel som i tid. Heller ikke diskussionerne med de vesttyskere, der tænker på sig selv som østmennesker og derfor kaldes wossis (østtyskere fra vest). Kategorien rummer endda to grupper tyskere; på den ene side flygtninge som kom til vest før muren faldt, og som derfor var mere eller mindre veletablerede før integrationen, og så de ganske mange vesttyskere, der af forskellige idealistiske grunde hellere så, at DDR staten havde overlevet med nogle af sine gode sider i behold. Disse sidste kan i dag stemme på PDS, men har ellers svært ved at blive taget alvorligt, da deres bevæggrunde reelt ikke er til at skelne fra de mange, især fra Rhinlandet, som af hele deres hjerte ikke kan fordrage østtyskere og beklager genforeningen og flytningen af hovedstaden. Nej, denne reportage handler om en særlig side af forholdet mellem de nu forhenværende østtyskere, som vestfolket kalder Jammerossis, fordi de beklager sig over tingenes tilstand, og de vesttyskere, som befolkningen i øst kalder Besserwessis, fordi de hovedsageligt oplever dem som eksperter og chefer, der rådgiver om, hvordan man skal gøre alting anderledes, end man plejer at gøre. Begge befolkningerne har nemlig fået et nationalmuseum for den tyske historie.

Forhistorien er den, at Helmut Kohl i 1987 lovede Vestberlin et museum for hele den tyske historie i anledning af byens 750-års jubilæum. Den gave fik Berlin naturligvis ikke for sine blå øjnes skyld, men som led i en indviklet museumspolitisk handel. Bonn skulle have et museum for Forbundsrepublikkens historie, men for ikke dermed at blive beskyldt for at cementere adskillelsen mellem de to tyske stater – hvilket netop var hvad det handlede om – lovede den historiebevidste kansler Kohl et museum for hele den tyske historie, på langs såvel som på tværs til byen Berlin. Det kunne så samtidig fungere som nok et bevis på, at Vestberlin kunne overleve uden al den infrastruktur, som var blevet Østberlin til del, lige fra Humboldtuniversitetet og rådhuset til museerne på den såkaldte Museumsinsel. Langsomt men sikkert var det efterhånden lykkedes at få udstyret Vestberlin som en storby i egen ret, selv om oplandet stadig manglede. Hele denne prisværdige indsats svider i dag til Berlin, der efter genforeningen har – mindst – to af alting plus 22.000 (toogtyve tusinde!) stort set nytteløse og overflødige medarbejdere ved Videnskabernes Akademi i Berlin øst at trækkes med. Disse sidste kan man fyre – og gør det stort set – men det kommer til at koste dyrt i aftrædelsesordninger, og mange af dem fører retssager, som de har krav på at kunne gøre i kraft af den vesttyske funktionærlovgivning, som gælder selv for de største modstandere af den stat, der har skabt lovgivningen.

Men Berlin fik altså sit museum. Ganske vist havde man ingen genstande at putte i det, men det forhindrede ingen i at ansætte en dynamisk direktør og 150 videnskabelige medarbejdere plus udskrive en international arkitektkonkurrence. Den verdenskendte, italienske neorationalist Aldo Rossi, vandt konkurrencen med en dristig bygning, som skal ligge ved

Spree flodens krumning lige over Rigsdagsbygningen – der i øvrigt også rummer en god historisk udstilling. Historieløse byer kan ikke få udstillinger nok. I mellemtiden er genforeningen sket, muren revet ned og besserwessierne rykket ind i det gamle røde rådhus i Østberlin. Telefonnettet fungerer ganske vist stadig kun mådeligt, men kunst og kultur havde de i hvert fald i øst. Nærmere undersøgelser har ganske vist afsløret, at DDR de sidste mange år ikke afsatte penge til vedligeholdelse, men kun til personale, med det resultat at det regner ned på mange af de uerstattelige samlinger, som vestberlinerne havde glædet sig til at besøge. Men ét museum var veludstyret, DDR's officielle museum for tysk historie historie i det barokke tøjhus på Unter den Linden. Ganske vist er det på beskedne 7.000 kvadratmeter i forhold til de planlagte 16.000 i Aldo Rossis postmoderne palads, men huset lå der, og stort set ingen ville forsvare det. Da forbundsflaget gik op uden for bygningen natten mellem 2. og 3. oktober 1990 mødte de første repræsentanter for det kun planlagte tyske museum for at forhandle betingelser for en overtagelse. Og det er nu sket, selv om kun seks af de oprindelige 100 ansatte har klaret sig med over.

22. september 1991 kunne man se de første resultater af anstrengelserne. Ganske vist kun i form af fem særudstillinger arrangeret i samarbejde med andre. Det vil vare længe, før der etableres en permanent udstilling, da "der ikke er plads", og i øvrigt mangler museumsgenstande. Nok købes der ind på livet løs, fra rustninger til Bauhausmøbler, men det har lange udsigter, før det bliver til et vue over Tysklands historie. Og hvordan skal man i øvrigt fremstille den? Er det den politiske nations, folkets, regionernes eller staternes historie, er det det forskellige eller det samlende i de tyske lande, som skal vises? Det strides de lærde om. Tyskerne har mange nye, fremragende museer. De historiske museer i Frankfurt, Köln og Hamburg og i massevis af mindre byer er æstetiske og didaktiske åbenbaringer, som slår alt, man ser andre steder i verden. Men det er som om byrden ved at skulle være bærere af den officielle historiefremstilling har kvalt Bonn såvel som Berlin koncepterne. Kun ét ved man, det skal ikke være som DDR's gamle museum. Det er da også det bedste, der kan siges om det, vi ser nu. Tre udstillinger af fotoreportager fra Øst, en udstilling fra hygiejne-museet i Dresden og en pæn sag om overgangen fra troen på Valhal til troen på Paradis i den tidlige middelalder arrangeret i samarbejde med Museum für Vor- und Frühgeschichte. Et noget pauvert resultat af de 20 mill. D-mark, som er den årlige bevilling. Officielle udstillinger har det åbenbart med at blive tandløse, uanset hvilket regime, der arrangerer dem. Eller er det vidnesbyrd om, at vesttyskerne har mistet fjenden og konkurrenten og lader alt gro til i pæn udglatning efter demokratiets klientelistiske spilleregler? To til dig, hver gang jeg får fem, er en kendt demokratisk fordelingsmekanisme, og resultatet ser ud til at blive forudsigeligt trist.

Så er der mere samtidshistorie i at gå ud på gaden igen og foretage sammenlignende studier i længden af kvindernes skørter. Ifølge en helt ny undersøgelse fra Allensbacher Institut für Demoskopie, det største tyske meningsmålingsinstitut, er det videnskabeligt bevist, at Broby Johansens gamle tese i Krop og klær om sammenhængen mellem økonomisk krise og skørternes længde er rigtig. I vest, hvor økonomien brøler fremad og optimismen er stor, undtagen når der tænkes på skatterne, bliver skørterne stadig kortere. I øst, hvor det går fra trægt til dårligt, er skørterne længere, men på vej op. Gode tegn spår meningsundersøgerne, uden at have ulejlighet sig med at måle kjolelængderne i nabolandene. De er korte overalt, i Danmark såvel som i Polen. Men måske går det også ufatteligt godt der, selv om mange nægter at indrømme det.

De tyske lande – midt i Europa

Trods genforeningen af Øst- og Vesttyskland er de tysktalende stadig fordelt på et antal stater i Centraleuropa, BRD, Østrig og Schweiz. Desuden tales en blanding mellem fransk og tysk i Luxembourg – som ganske vist pga. EF's støtte til nationale kulturer nu har fået såvel en ordbog som professionelle repræsentanter, der søger for, at der tales letzeburgisch i parlamentet – og en alemannisk dialekt i Alsace i Frankrig. Derimod er det afgørende flertal af tyskere fra de østeuropæiske områder blevet 'repatrieret' til det Vesttyskland, som deres forfædre forlod i højmiddelalderen. Mange med de tyske hære i 1944-45 andre under den massive folkeflytning mellem 1945 og 1950 og atter andre i 70'erne og 80'erne som følge af Willy Brandts Ostverträge. Det dominerende tyske sprog er højtysk, mens plattysk stort set er forsvundet som selvstændigt kultursprog med egen litteratur efter 1945 pga. den centrale kulturpolitik og den store indvandring af tyskere fra østprovinserne. Altså tre stater, mange (forhenværende) mindretal og en kraftig sproglig og kulturel indflydelse i Centraleuropa. Det er den tyske arv, og hvad der er tilbage af det "tyske spørgsmål".

Denne reelle splittelse på trods af genforeningen er ikke noget nyt. Hvis man anlægger et længere tidsmæssigt perspektiv har det tværtimod været normalt, at tysktalende mennesker levede i mange forskellige stater. På samme måde som de engelsktalende gør det i dag, uden at nogen finder det spor underligt eller beklageligt. Det spændende spørgsmål – for os såvel som hele den nye tyske selvbesindelse og de metodisk raffinerede social- og mentalitetshistorikere – er derfor, om Tyskland nogen sinde har været en nation, når der aldrig – ikke engang i det lille tyske kejserrige mellem 1871 og 1918 var overensstemmelse mellem sprogligt og statsligt fællesskab, mellem stat og nation. Det altovervejende flertal af tyske historikere er ikke i tvivl. I årene op til af Berlinmurens fald udkom der ikke mindre end tre store Tysklandshistorier i mange bind. De begynder allesammen en gang tidligt i middelalderen med opløsningen af det romerske imperium, hvornår det ellers præcist skal dateres. Tyskland indgår på en eller anden måde i titlen på alle bindene som geografisk, kulturel og politisk enhed. Men er det ikke endnu et udslag af den retrospektive, ukritiske legitimering af et bestemt nationalstatsligt resultat af de nationalistiske bevægelser i 1800-tallet? Den legitimeringsbestræbelse, som skabte historiefaget i sidste århundrede som vogter af den "nationale" arv og ideologisk indoktrinator af Fædrelandets urgamle ret til eksistens (og dominans over naboerne) i skolerne? Jo, langt hen.

En ikke særlig apokryf historie om Konrad Adenauer fortæller, at han så sent som i 1950, året efter den formelle oprettelse af BRD, spurgte en britisk diplomat om, hvornår denne troede, at briterne havde begået deres største fejl overfor Tyskland. Diplomaten vaklede mellem Münchenforliget i 1938 og Yalta og Potsdamaftalerne. Nej, svarede Adenauer. Det var ved Wienerkongressen i 1815, da den engelske udenrigsminister lord Castlereagh påtvang Preussen store landområder vest for Elben, som denne østeuropæiske stat slet ikke havde ønsket sig og i begyndelsen ikke ville have. Derved skabte briterne ifølge Adenauer "det tyske problem" med en stor stat mellem Rusland og Frankrig, der af lutter overlevelsestrang kom til at udfordre naboerne og dermed destabiliserede Centraleuropa. Som Bismarck udtrykte det i 1870'erne, "hvis vi ikke forbereder os på at være hammer, er der andre der gør os til en ambolt."

Først efter 1815 kom Preussen i centrum af europæisk politik, og den "urgamle" preussiske militarisme og ekspansionstrang, som de sejrige allierede fordømte under Nürnbergprocesserne efter 2. verdenskrig, havde i grunden ikke mange år på bagen. Hverken

som del af en stormagt eller overhovedet. Først så sent som i 1618 samledes de to fyrstedømmer Brandenburg og Preussen til én stat, og først 1701 erhvervede dets fyrste titel af konge. Dette sidste i øvrigt kun, fordi størstedelen af riget lå udenfor Tyskland, nemlig den gamle Tyske Ordensstat, der var et len under den polske konge. Indtil slutningen af 1600-tallet, ja i virkeligheden helt til Friedrich IIs tronbestigelse i 1740, blev Preussen opfattet som en fjern østeuropæisk stat ude på de øde sandsletter, øst for Berlin og vest for ingenting. Meget fjernere end f.eks. kongeriget Bøhmen (det nuværende Cechy og Morava), der havde været en integreret del af det Hellige Romerske Rige fra 1100-tallet og stillede en af de syv Kurfyrster, som havde ret til at vælge kejseren. Ja, muligvis endda fjernere end Danmark, der op til Christian IV's nederlag i 1620'erne i Trediveårskrigen var en aktiv medspiller i 'tysk' politik. Ganske vist var det danske rige bortset fra en kort tid under de 'store' Valdemarere i 1100-tallet aldrig formelt vasaller under den tysk-romerske kejser, som tilfældet var for Nederlandene, Schweiz, Burgund (Franche Comté til og med det nuværende Provence), Lombardia og Toscana i Italien og mange andre lande. Østrigs situation var en ganske anden. Traditionelt set spillede de østrigske lande, der fra slutningen af 1200-tallet var behersket af slægten Habsburg, en helt afgørende rolle i Tyskland. Men kejserriget Østrig, som det hed fra 1804, da Franz II opgav sin værdighed som tysk-romersk kejser, tabte spillet om samlingen af Tyskland i 1800-tallet.

Så selv om Adenauer aldrig sagde det helt klart og utvetydigt, er der ingen tvivl om, at han betragtede delingen af Tyskland i øst, vest og Østrig som en lykkelig hændelse, der bragte (Vest)Tyskland tilbage til det (vestlige) Europa, det var blevet fjernet fra med Preussens dominans efter 1815. Ud over den historiske "retfærdighed" havde han også mere kortsigtede politiske grunde til at være tilfreds. Afkoblingen af Preussen betød ikke blot afvisningen af en bestemt statslig og aristokratisk tradition (junkervæsenet), men også afvikling af muligheden for et socialdemokratisk og protestantisk befolkningsflertal. Det er ikke hasarderet at påstå, at forudsætningen for det politiske kompromis, som Adenauer byggede sin magt på i form af det kristeligt demokratiske konservative folkeparti, CDU dels var, at SPD mistede sit flertal, der især stammede fra Preussen og Sachsen, dels den numeriske paritet mellem protestanter og katolikker. En af de mange brudlinier i det lilletyske kejserrige og Weimarrepublikken var den modsætning mellem de to tredjedele protestanter (især lutheranere) og en tredjedel katolikker, som de tyske lande arvede efter reformationen og modreformationen i 1500-tallet. Selv om Adenauer kun antydede det (omend særdeles tydeligt), blev det ofte sagt ligeud blandt CDU-ideologer i årene før genforeningen. Omvendt var de største tilhængere af tysk genforening i 1950'erne socialdemokraterne Kurt Schumacher og Erich Ollenhauer. Det ændrede sig med tiden især i 1970'erne, men i 1990 trivedes modstanden mod genforeningen bestemt ikke kun hos den del af socialdemokratiet, der støttede Saarlændingen Oscar Lafontaine ved valget i 1990, men også på højrefløjen.

Set i dette perspektiv var det slet ikke så selvfølgelig og givet, at Helmut Kohl skulle gribe den enestående chance for tysk genforening i den heldige politiske konjunktur i 1990 og derefter have held til at overtale sin nølende vælgerbefolkning til at betale de kolossale beløb. Både konservative og forbundsrepublikanere som filosofen Jürgen Habermas har hævdet, at den egentlige tyske historiske identitet og legitimitet ligger i vest, ikke bare pga. dens økonomiske styrke, men fordi BRD knytter an til de vesteuropæiske (og atlantiske) politiske frihedstraditioner fra middelalder og nyere tid. Det konservative flertal – til forskel fra de egentlige højreekstemister – nøjedes i mange år med at tale om det tabte øst, men praktiserede i realiteten en vestlig stat. Derfor var de besluttede på ikke at overtage nogen som helst arv fra

DDR. Det understreges igen og igen, at det nye forenede Tyskland ikke ligger i forlængelse af kejsertyskland eller naziriget, men er fortsættelsen af det føderale, vestligt demokratiske Vesttyskland, der blot nu hedder Tyskland. Det markerede et stort flertal i parlamentet ved trods de hjemstavnsfordrevnes protester at give afkald på alle områder øst for Oder-Neisse og i Sudeterlandet. Hvad er så Tyskland og tyskerne? For at besvare det spørgsmål, er vi nødt til at gå længere bagud i tid end til kejserriget.

Das Heilige Römische Reich deutscher Nation

Sådan hed det tysk-romerske kejserrige indtil opløsningen i 1806. Men ikke helt fra begyndelsen. Tilføjelsen ”af tysk nation” kom først til i 1400-tallet. Indtil da opretholdt den tyske kejser den fiktion, at han regerede over arven fra oldtidens romerske imperium. Denne værdighed markeredes ved, at kejseren, når det var muligt, lod sig krone i Rom, hvor paven, den anden kontinuitet fra Romerriget, residerede. Det begyndte i 962, da den sachsiske fyrste Otto I, der 936 i Aachen var blevet kronet til konge af Østfranken og 951 havde opnået den langobardiske krone, i Rom modtog den romerske kejserkrone. I virkeligheden går traditionen dog tilbage til det karolingiske dynasti, hvis hersker, Charlemagne, år 800 fik sat kejserkronen på sit hovedet i Rom og dermed etablerede den romerske kontinuitet på et tidspunkt, hvor det østromeske rige, der var den legitime efterfølger af kejseren i Rom, var inde i en midlertidig svaghedsperiode.

Når tyske historikere ikke begynder Tysklands historie i år 800, den egentlige symbolske begyndelse på Middelalderen som selvstændig epoke, skyldes det det anakronistiske forhold, at Charlemagne er blevet monopoliseret af den franske historie. Det er naturligvis en historieforfalskning. I det omfang han overhovedet havde et fast tilholdssted, var det i Aachen på den nuværende grænse mellem Belgien og Tyskland, og Frankerriget var hverken fransk eller tysk men netop frankisk. Betegnelser som t(h)eudiscus påstås ganske vist at være sporet tilbage til 786 eller tidligere, men det er ganske uvist, hvad de dækkede over i de latinske tekster, der er tale om (Gauger 1984, 32). Desuden er hele middelalderfilologien, som man må hente sin viden fra, et stort nationalpolitiserende morads. Det blev smukt demonstreret i et elegant bidrag af den amerikanske filolog Howard Bloch ved en konference i København oktober 1987 om den franske identitet (Boll Johansen 1988). I sit oplæg gennemgik han 1800-tallets videnskabelige behandling af den såkaldte Strasbourgered 842. Dette år mødtes to af Charlemagnes sønnesønner, Ludvig (den tyske) og Charles (den skaldede) for at dele deres ældste broder, Lothairs rige. De havde hver fået en del af det umådelige karolingiske rige, men opdelingen i tre holdt ikke. Ganske vist genopstod ”Riget i midten” under navnet Burgund, omfattende landene fra Nederlandene i nord til Provence i syd, atter og atter i middelalderen, senest under Charles den dristige, der døde i spidsen for sit adelige rytteri i kamp mod det schweiziske infanteri ved Nancy i 1477. Men i 1800-tallets perspektiv var det ”Frankrig og ”Tyskland”, der havde fremtiden for sig, hvorfor man tillagde delingen i 842 afgørende historisk og politisk betydning. Sprogligt set er aftalen central, fordi krønikøren Nithard (død 844) fortæller, at de to herskere måtte sværge eden overfor deres egen hær i henholdsvis ”tysk og fransk tunge”. Det er det første vidnesbyrd om eksistensen af disse to sprog som indbyrdes forskellige, identificerbare størrelser, begge forskellige fra det latin, Nithard skrev på. Det er derfor blevet tillagt afgørende betydning i 1800-tallets nationale historieskrivning. Problemet er, at hvis man med filologerne går ind i teksten og forsøger at identificere dette tidlige franske og frankisk-tyske, så fortøner alt sig i sproglig usikkerhed. De samme ord hos Nithard er blevet gengivet som non los tanit, non lo se tanit, non lo stanit,

l'ostanit, non lo frangit, non lo suon tint, lo suon fraint, non lo fraint, non l'enfraint, de suo partem lo fraint, de suo part in lo sacrament anit, non leftanit, non lo sen tanit, de sua part lo suon infraint (Bloch 1987, 5).

Nu er det altid nemt og fornøjeligt at latterliggøre nabofags faglige usikkerhed, men i dette tilfælde forekommer det reelt at fremdrag filologen Blochs ætsende – og morsomme – faginterne kritik. Vi ved ikke, hvad de har sagt, endsige hvilket ”sprog”, det er sket på. Tysk og fransk konstituerede åbenbart fra begyndelsen hinanden sprogligt på samme måde, som de senere gjorde i 1800- og 1900-tallets nationale politik – som fjender. En tilsvarende national ambivalens demonstrerede Bloch for store dele af den klassiske middelalderlitteraturs vedkommende. Var Rolandkvadet fransk eller tysk? Det stredes filologerne intenst om i 1800-tallets ”videnskabelige krig mellem den franske og den preussiske nation” i 1870-71 (Bloch, 9-11). Danskere kan naturligvis tilbyde sig som mæglere med den for os selvfølgelige løsning, at det var dansk – og det er da sikkert også sket, da en af Rolands medkrigere, Holger Danske blev national helgen hos os. Men det er selvfølgelig ikke det, striden og sagen handler om. ‘Tyskland’ og ‘Frankrig’ er lærde konstruktioner af 1600-1700-tallets jurister og hofhistoriografer, der søgte at give deres respektive absolutistiske territorialstater en historisk legitimitet (jævnfør de danske og svenske gensidige tilsvininger, som udgør begyndelsen til den videnskabelige historieskrivning i begge lande). Konstruktioner, som blev sat i system i 1800-tallet, da nationalstaterne blev opfundet. Siden har disse konstruktioner vundet hævd ved at blive gentaget i generation efter generation, samtidig med at man udelukkede viden om det andet land som andet end en fjende, der permanent søgte at erobre ens eget uskyldige land. Franskmændene lærte først Frankrig at kende efter 1880, da ”bønderne blev gjort franske”, mens tyskerne lærte deres nye fædreland at kende efter 1871 i udvandede afskrifter af Heinrich von Treitschkes (1834-95) monumentale Tysklandshistorie.

‘Tyskland’ er en anakronistisk opfindelse i stil med alle de andre nationale symboler fra 1800-tallet. Det har dog ikke forhindre generationer af ‘videnskabelige’ tyske historikere i at bebrejde de middelalderlige, ‘tyske’ fyrstehuse deres fejlagtige Italienspolitik. For de nationalstatsligt orienterede historikere var det spild af gode nationale kræfter, at ottonerne og hohenstaufferne drev rundt i Italiens sol på jagt efter kejserkronen, når deres rette opgave var hjemme i Centraleuropas kølige tåger at få sat gang i landbruget, østkolonisationen og skattevæsenet. Kejsere som Friedrich Barbarossa i 1100-tallet og Friedrich II i 1200-tallet blev bebrejdet, at de ikke skabte en tysk nationstat i stil med den franske fra 1600-tallet. Derved – sagde man – satte de det tyske kulturelle og økonomiske forspring fra højmiddelalderen over styr. Refereret således lyder den nationale indvending naturligvis latterlig – og er det. Men det er alligevel sværere end som så for os i dag at forstå drivkraften bag Det Hellige Romerske Rige.

Begyndelsen må ske ved at tage betegnelsen alvorligt. Det var helligt, dvs. af Guds og – mere afgørende – af Pavens nåde. Og det var romersk. Kejseren var ikke blot en blandt flere fyrster, som det blev tilfældet efter Napoleons kejserkroning i 1804, hvorefter den russiske zar og den østrigske hersker også snart begyndte at kalde sig kejsere. Nej, kejseren i middelalderen var den eneste kejser og herskede principielt over hele den kendte verden. Søgte den tyske konge ikke at blive kejserkronet i Rom, ville han miste sin legitimitet og dermed sin magt, også i ‘Tyskland’. Kejseren og Paven var universelle magter og støttede hinanden overfor andre, når de da ikke selv var for optaget af at markere deres indbyrdes magt. Kongerigerne i Polen, Bøhmen og Danmark foruden Ungarn og Kroatien var alle blevet oprettet omkring år 1000

som kristne stater for at afgrænse sig mod tyske fyrsters ekspansion. I perioder måtte deres konger sværge lended til den tyske kejser (i Danmark gjorde Valdemarerne det til gengæld for hjælp mod lokale konkurrenter). Men kun Bøhmen forblev en del af kejserriget, der langsomt antog en fastere afgrænset form, samtidig med at kejserne gradvis måtte anerkende, at der var kongeriger uden for det tysk-romerske riges grænser, stater, som så omvendt heller ikke kunne deltage i kejservalget.

Denne udgrænsning betegner den middelalderlige oprindelse af territorialstaterne, i særdeleshed Frankrig og England, symbolsk markeret ved slaget ved Bouvines 27. juli 1214 (Duby 1973). Især de franske konger søgte fra tid til anden at tiltage sig kejserværdigheden, men det mislykkedes, som det gjorde for de engelske fyrster, der prøvede efter den sidste hohenstauffer, Friedrich IIs død i 1250. Kejserværdigheden forblev på ”tyske” hænder, hvorfor det var logisk at udvide betegnelsen af riget til Det Hellige Romerske Rige af tysk nation, normalt forkortet til det tysk-romerske rige, da man begyndte at skelne mellem det engelske, det franske og andre riger. Men det skete så sent som i 1400-tallet, da udviklingen af 5, 6, 7 større territorialstater blandt de ’tyske’ riger nord for Alperne var vidt fremskredet, og da kejserværdigheden de facto forblev forbeholdt det habsburgske dynasti, der første gang var kommet til i 1276 ved at stille med en ubetydelig kompromiskandidat (Rudolf). En af hovedårsagerne til, at habsburgerne kunne tiltage sig denne værdighed, var, at de ofte levede længe og altid havde sønner, som kunne tage over efter fædrene eller onklerne. Det og en god sans for de rette ægteskaber bar dem hen over det ene militære nederlag efter det andet.

Nation og stater i de tyske lande

Hvad betød så denne indføjelse af nationsbetegnelsen tysk? Tilsyneladende ikke meget. Selve begrebet nation anvendtes ofte om middelalderlige korporationer, især blandt de studerende. På konciliet i Konstanz 1414-18 tilhørte f.eks. både Polen og Sverige den ”tyske nation”. Betegnelserne falder således overhovedet ikke sammen med de senere nationstater. Heller ikke med de feudale eller absolutistiske stater havde nationsbetegnelsen noget at gøre. Stater i denne periode blev defineret ved fyrstens person og fyrstehusets traditionelle adkomst til magten, hvad enten det skete ved valg eller arvefølge i familien. Man kan altså ikke datere oprindelsen til den tyske nation i ordets moderne forstand til 1400-tallet, trods den ændrede betegnelse på det tysk-romerske rige. Men næppe heller til 1500-tallet, hvor der ellers skete en sproglig ensretning med ny-højtysk i kraft af udbredelse af Martin Luthers bibeloversættelse – spredt i en halv million eksemplarer i Luthers egen levetid ved hjælp af Gutenbergs trykkeskænk. Nogle vil datere Tyskland som sprogligt defineret kulturnation fra disse første årtier af 1500-tallet. Det kan der argumenteres for, men det er vigtigt at erindre, at Luthers eget nation-begreb snarest var middelalderligt i sin oprindelse. Hans ”tyske nation” bestod af adelen og dens gejstlighed, og var altså indskrænket til den politisk bestemmende klasse (Gauger 1984, 26). Det var den, han henvendte sig til i 1520 med et af sine epokegørende reformationsskrifter, An den christlichen Adel deutscher Nation og det var denne ”adelsnation”, han i 1525 opfordrede til at slå oprørerske bønder ned som gale hunde i skriftet Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern.

På længere sigt fik reformationen – og modreformation ikke at forglemme – stor betydning for opfattelsen af det moderne selvstændige individ, der er forudsætningen for 1800-tallets forestilling om nationalstaten som defineret af sine indbyggere i deres egenskab af statsborgere. Men i første omgang førte 1500- og 1600-tallets religionskamp til en yderligere

befæstelse af den statslige opsplitning i Centraleuropa. Ved den Augsburgske religionsfred i 1555 bekræftedes det, at fyrstens religion skulle være folkets religion, ikke omvendt, som en moderne tankegang tilsiger. Dette fyrstesuverænitetssprincip befastedes yderligere ved den westphalske fred efter Trediveårskrigen i 1648. Samme fred formaliserede i folkeretslig forstand den internationalisering af det 'tyske' område, som reelt havde eksisteret, siden Karl V i 1555 nedlagde tronen og opgav det sidste og mest storslåede krav på det universelle herredømme. Han, der fra sine hovedsæder i Flandern (det nuværende Belgien) og Madrid herskede over et rige, "hvor solen aldrig gik ned", fra Tyskland og Nederlandene til Italien, Spanien og hele det nyopdagede Amerika, var samtidig den hersker, der, trods militære sejre over Frankrig og Paven, måtte erkende, at tiden var kommet for et nyt magtprincip, baseret på den territoriale stat, som i et vist omfang byggede på opslutning fra statens borgere.

Det kom hans søn og efterfølger Philip II (1555-98) af Spanien (og Italien, Burgund, Nederlandene og Portugal) til at sande i fuldt omfang i indledningen til det, der skulle vise sig at være en firsårig strid med Nederlandene. Trods næsten ubegrænsede pengemidler og verdens bedst forsynede og mest professionelle hær, der hvert år marcherede ad "den spanske vej" fra Italien til Nederlandene, endte krigen med, at den nordlige del af Nederlandene rev sig løs fra Spanien (og det tysk-romerske rige, som det schweiziske forbund havde gjort det 150 år tidligere). Den samme Philip, hvis "store armada" led det afgørende nederlag til England i 1588 – men på den anden side også den hersker, der organiserede den koalition, som ved Lepanto (Otrantostrædet mellem Italien og Grækenland) besejrede tyrkerne i 1571 og dermed holdt den vestlige del af Middelhavet kristent. Den middelalderlige universalisme forsvandt ved Karl V's tilbagetræden i 1555. Tyskland ændredes til et rent geografisk begreb i 1648, og tyskerne deltes i religiøs henseende mellem lutheranere, calvinister (især i Preussen) og katolikker. Splittelser der, som tidligere sagt, har været virkningsfulde helt til i dag. Den moderne stat opstod i høj grad også i de tyske lande, selv om Europas økonomiske kraftcentre flyttede vestpå. Men det var vel at mærke tyske lande i flertal. Efter 1648 var der mange tyske stater, formelt over 300, men af tungtvejende kun 6-7 stykker. 1700-tallet var ganske vist vidne til en opblomstring for den tyske "kulturnation" med standardisering af sproget som følge af udgivelsen af leksika og ordbøger. Men i første omgang virkede kulturekspansionen snarere yderligere opsplittende. Hver lille stat oprettede nemlig egne universiteter til uddannelse af egne embedsmænd, især præster, som hver fyrste havde brug for til at drive de nye statsapparater. Og som nationalismeforskeren Ernest Gellner så rammende har formuleret det, er den mest operationelle definition af en national stat det område, hvor der er monopol på eksamensbeviserne (Gellner 1983).

Det mest uforklarlige er faktisk, at der i 1700-tallet udviklede sig et dannelsesmønster, hvor det opfattedes som en fordel, at 'tyske' studerende havde erfaringer fra mere end et universitet, og hvor embedsmænd havde erfaringer fra mere end ét forvaltningsapparat – Danmark-Norge og andre nabolande medregnet. Johann Wolfgang Goethe, der levede 1749-1832, kan tjene som eksempel på denne dannelsesstype. Født og opvokset i Frankfurt studerede han i Leipzig og Strasbourg, arbejdede så som jurist i Frankfurt, indtil han i 1775 blev kaldt til hoffet i Weimar som embedsmand på hvad der i dag vil svare til departementchefs- eller ministerniveau. Blandt disse mennesker opstod begyndelsen til en fælles offentlighed, der ganske vist ikke omfattede ret mange, men som strakte sig over hele det område, der skulle blive til Tyskland, Østrig, Danmark og Polen. Nogen lineær og nødvendig proces var der imidlertid ikke tale om. Den nationalistiske bevægelse i 1800-tallet kunnet have realiseret flere forskellige varianter af en tysk nation.

Allermest nærliggende havde været en føderation i stil med den tyske socialdemokrater i Østrig-Ungarn sidst i århundredet foreslog for dobbeltmonarkiet. En sådan tredje vej mellem henholdsvis et Tyskland domineret af Preussen og et domineret af Østrig var meget fremme i tidens debat og stærkt populært blandt de mindre stater. At det ikke blev realiseret, skyldtes en historisk 'tilfældighed', altså et forklarligt, men ikke forudsigeligt sammentræf af faktorer og begivenheder, der så – én gang skabt – fik afgørende følger og materialiserede sig som historisk 'nødvendighed'. Først inden for de seneste år er interessen for sådanne føderale projekter trængt ud af den lokal- og regionalhistoriske historieskrivning på Länderniveau og tages nu alvorligt i skrivningen af den tyske historie på 'nationalt' niveau. Hovedforklaringen på at det gik som det gik, finder vi hos liberalkonservative historikere som kansler Kohls rådgiver Michael Stürmer og den højt respekterede Thomas Nipperdey. De henviser til den særlige udenrigspolitiske konstellation rundt om "landene i midten af Europa" (titlen på et værk af Boockmann og andre fra 1984), som gjorde det muligt for politikeren Bismarck at presse en lille tysk stat domineret af Preussen igennem. Med andre ord en forklaring, der minder meget om den situation i 1989, som gjorde genforeningen af Tyskland under Forbundsrepublikkens ledelse mulig. Det er en forklaring af samme type, som den Konrad Adenauer anvendte, da han talte om den britiske udenrigsministers skæbnesvangre politik på Wienerkongressen. Man kan selvfølgelig sige meget for og imod sådanne forklaringer, som i grunden ikke er specielt originale eller nye. Grunden til at de alligevel virker kontroversielle i dag er, at de bryder med en hovedtendens i den komparative, engelsksprogede historiske sociologi og hos de tyske socialhistorikere til at søge interne forklaringer på de forskellige nationalstatslige udviklinger. Et særligt indflydelsesrigt eksempel har været Barrington Moores syntese over de moderne staters veje til demokrati og diktatur, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. På den anden side svarer omvurderingen meget godt til bestræbelserne hos nogle af de bedste nyere komparative historiske sociologer som amerikaneren Theda Skocpol og normanden Øjvind Østerud (Østerud 1978 og 1987, 129-34).

Uanset hvordan man mere detaljeret forklarer opkomsten af det preussisk dominerede lille tyske Tyskland, synes der at være relativ enighed om, at det forholder sig med Tyskland som med så mange andre nationale stater på den tid. Det var nationalismen, som skabte nationen, ikke omvendt (Gellner 1983). Tyskland var en programmatisk forestilling hos en politisk og intellektuel elite, en historisk og litterær idé, som blev overført til masserne i løbet af århundredet. De tyske bønder blev ligesom de franske og alle mulige andre staters bønder nationaliserede fra oven efter oprettelsen af den nye stat i 1871. Der var dog store områder inden for kejserriget, hvor nationaliseringen mislykkedes, men det skyldtes, at der var konkurrerende nationalismer på spil, som kunne henvise til livskraftige centre uden for Tysklands grænser. I Nordslesvig, Poznan og Alsace-Lorraine led de tyske nationaliseringsbestræbelser således nederlag mod danskheden, polskheden og franskheden (Wehler 1971 og Japsen 1983). Men sådan gik det ikke alle steder. De titusindvis af slavisktalende bønder der vandrede ind til de store industricentre i Wien, Berlin og Ruhrområdet i 1800-tallet mistede hurtigt deres kulturelle og sproglige særpræg, hurtigere end de af deres kolleger, som tog hele vejen til Pittsburg eller Chicago i USA. Paradoksalt nok findes der endnu ikke gode uheldede undersøgelser af denne nationaliseringsproces i Tyskland på niveau med Eugen Webers arbejder om Frankrig. Hvad der findes af godt, som f.eks. George Mosse's arbejder, lider under den skavank, at man antager, at den autoritære ensretning af befolkningen var et særkende for Tyskland, det 'tyske' ved den tyske Sonderweg, som det har heddet i debatten siden 1945, da den senere østtyske kulturminister

Alexander Abusch udsendte bogen *Der Irrweg einer Nation*, (Mexico 1945). Det vil føre alt for vidt at gennemgå hele den omfattende debat om denne særvejstese, så jeg vil nøjes med at henvise til Finn Myginds glimrende arbejde om den (Mygind 1988). I stedet vil jeg med liberalismehistorikeren James Sheehan undre mig over, at "France, Europe's most centralized nation, has been dissolved by its historians into regions, while Germany, Europe's most fragmented polity, is treated as if it were a cohesive entity (Sheehan 1981, 21). Dette forhold gør det vanskeligt i dag at nå frem til en afbalanceret vurdering af den tyske udvikling sammenlignet med de andre kendte nationalstatslige integrationsprocesser. Man kan have en begrundet mistanke om, at den tyske hærs forbløffende resultater og sammenhængskraft i to verdenskrige vidner om, at den stat der faktisk blev til, var mere integreret end de tilsvarende i Storbritannien og Frankrig, trods disse staters længere historie. Men vi ved det ikke med sikkerhed pga. manglende kontrafaktisk forskning.

Opfindelsen af Tyskland

Bismarcks og Preussens samling af Tyskland i 1871 var kun én af flere mulige løsninger på det krav om et 'Tyskland', som den intellektuelle, nationalistiske bevægelse havde fået sat på Europas dagsorden i første halvdel af 1800-tallet. Og oven i købet af de mindre sandsynlige, hvis man anskuer det med samtidens briller. Men én gang sket, fik oprettelsen af det såkaldte andet kejserrige (nummer to efter det middelalderlige tysk-romerske) afgørende og skæbnesvangre konsekvenser for tyskerne og deres naboer. Kejserriget Østrig tabte krigen med Preussen i 1866 om delingen af det bytte, de i fællesskab havde taget fra Danmark i 1864. Det gjorde det nødvendigt for kejser Franz Joseph at basere sin magt på et kompromis med de to ledende befolkningsgrupper, den magyarske adel og det tyske borgerskab, der i 1848-49 havde ført an i oprøret. Derved svigtede han de slaviske befolkninger i Bøhmen, Mæhren og Kroatien, som havde været loyale mod kejsermagten. Tjekkerne var midt i en voldsom industrialiserings- og nationaliseringsproces fra neden, hvorunder de klassiske landskaber skiftede navn til Cechy og Morava. Med dette såkaldte Ausgleich opstod dobbeltmonarkiet Østrig-Ungarn.

Samtidig monopoliserede kejser Wilhelms tyske stat betegnelsen Tyskland, selv om denne stat på den ene side rummede mange nationale mindretal indenfor sine grænser og på den anden langt fra omfattede alle tysktalende. Selv accepterede Wilhelm I aldrig rigtigt legitimiteten af den nye forbundsstat og kejsertitlen; i sin egen selvforståelse var han stadig først og fremmest konge af Preussen. Heldigvis gav det samme nummer, så man slap for det italienske problem, hvor kongen af Piemonte nægtede at skifte nummer fra 2 til 1 ved Italiens samling og dermed gav omverdenen det helt rigtige indtryk, at det ikke var Italien der blev samlet til en ny stat, men Piemonte som underlagde sig resten af de italienske stater ved en erobningskrig. Kejserrigets store problem var, at det ingen historisk legitimitet havde, og at en stor del af befolkningen ville have foretrukket en anden løsning, hvis den var blevet spurgt. Länder som Hannover og Sachsen, der kæmpede på Østrigs side i 1866 understreger den dag i dag med selvbevidst, antipreussisk bitterhed, at de aldrig tilsluttede sig det nye forbund, men blev militært besat og indlemmet uden respekt for folkeretslige procedurer. Den eneste fælles 'nationale' tradition, man kunne henvise til, var den sejrige krig mod Frankrig i 1870-71. Den lykkedes over al forventning og kronede en proces, hvorved hærene fra de forskellige tyske stater i Det tyske Forbund blev smeltet sammen (Howard 1961, 21-22). Set fra en nutidig synsvinkel er det vanskeligt at forestille sig, hvor prekært og usandsynligt et resultat denne nationale samling i grunden var. I lyset af den tyske hærs fantastiske

sammenhængskraft gennem to verdenskrige er det svært at forestille sig, hvor modvillige hærkorpserne fra de tre sydtyske stater var ved at kæmpe sammen med den preussiske hær i begyndelsen af krigen mod Frankrig 1870. De havde i over 170 år næsten altid været i forbund med Frankrig eller Østrig mod Preussen og nærede således et fjendskab, der i 1870 havde været længere end det dansk-tyske modsætningsforhold fra midten 1840'erne til reguleringen af grænsen ved Bonn-København erklæringerne i 1955. Men den tyske hær vandt uventet let pga. generalstabens under Helmuth von Moltkes fremragende planlægning (Howard 1961, 23-25), og derved kom historien ind i et helt nyt spor, som førte mere eller mindre direkte til stormagtsopgørene i 1. og 2. verdenskrig og delingen af Europa under den kolde krig 1945-89.

Det nye rige valgte et flag med farverne sort-hvidt-rødt uden historiske forbilleder i nogen af staterne i forbundet. Dette valg var i virkeligheden et bevidst fravalg, nemlig af den nationalliberale studenterbevægelses sort-rød-gyldne fane (schwarz-rot-gold), der ansås for demokratisk og subversiv. Dette (fra)valg afspejlede ligesom valget af nationalsang en dyb usikkerhed om, hvem det var der konstituerede staten, folket ('nationen') eller fyrstehuset. Samme usikkerhed fremgik af valget nationalsang. Der var tre; kongehuset Hohenzollern foretrak *Heil dir im Siegerkranz*, der oprindeligt var skrevet af en holstensk gejstlig til den danske konge Christian VII's fødselsdag i 1790, men overtaget af det preussiske kongehus i 1793. Den blev sunget på samme melodi som den britiske *God Save the King* (eller *Queen* som det var tilfældet under dronning Victoria og er det i dag). *Wacht am Rhein* handlede om det permanente modsætningsforhold til den franske stat, der siden Louis XIV havde søgt at etablere Rhinen som sin 'naturlige' grænse til de tyske lande, trods den lille komplikation at befolkningerne i Alsace og Lorraine talte tysk og siden 900-tallet havde været en del af det tysk-romerske rige. Men nu hvor tyskerne var ovenpå, opfattedes det for passivt at sidde og vogte Rhingrænsen mod franske angreb. Derfor sejrede Hoffmann von Fallerslebens *Lied der Deutschen* fra 1841. At den vandt frem under Wilhelm II's aggressive socialimperialisme, hvor man systematisk udviklede samlende nationale symboler, kan tyde på, at tyskerne misforstod tekstens oprindeligt ikke ekspansive program på samme måde som naboerne.

Denne uafklarede karakter af det andet kejserrige fulgte med over i Weimarrepublikken fra november 1918. Den socialdemokratiske præsident Friedrich Ebert erklærede ganske vist *Deutschlandlied* for officiel nationalsang 11. august 1922. Men flaget var ifølge forfatningen af 1919 den demokratiske sort-rød-gyldne fane bortset fra handelsmarinen, som beholdt den sort-hvid-røde fane. Flaget blev hvirvlet ind i partistridighederne i Weimarrepublikken, idet de sort-rød-gyldne farver blev identificeret med det republikanske venstre – SPD's kamporganisation blev direkte kaldt Reichsbanner. Denne strid om symbolerne var grunden til, at nazisterne i 1935 vendte tilbage til kejserrigets sort-hvid-røde banner. Men de markerede deres plebejiske baggrund ved at fremhæve den røde farve og supplere den med deres eget symbol, hagekorset på samme måde som partiet i 1933 havde overtaget arbejderbevægelsens kampdag 1. maj, men fastholdt den som fridag og omdøbte den til arbejdsdagen. Som ved flaget supplerede nazisterne statens nationale sang med deres partikampsang, *Horst Wessel Lied*, der mindedes tiden med gadekampene på liv og død mod socialdemokrater og kommunister. I den nye totalitære partistat skulle begge sange afspilles ved officielle lejligheder som f.eks. de olympiske lege i Berlin 1936.

Det var en klar option for den demokratiske tyske tradition, at begge de tyske stater i 1949 valgte at symbolisere sig ved de sort-rød-gyldne farver. I DDR dog suppleret med hammer,

passer og neg, der stod for arbejdere, intellektuelle og bønder – i netop den rækkefølge. Som vi så i indledningen af dette kapitel, valgte Forbundsrepublikken efter en del vaklen at fastholde Deutschlandlied som nationalsang. I begyndelsen kun det tredje og uskyldige vers, men efterhånden alle tre vers, i hvert fald når man antager, at naboerne ikke lytter med. Indtil genforeningen i 1990 var dog en del konkurrence fra ”Europahymnen”, Beethovens An die Freude (med tekst af Schiller) hos de tyskere, der som Jürgen Habermas foretrak en ubelastet forfatningspatriotisme af republikansk aftapning frem for en Blut und Boden tysk nationalisme. Med andre ord en subjektivt-politisk frem for en objektivt-kulturel definition af national identitet. DDR’s vanskelige nationalsang, Auferstanden aus Ruinen af Johannes Becher med musik af Hanns Eisler blev aldrig rigtigt populær og er vel en af de ting, som ingen østtyske længes tilbage til.

Det påfaldende ved de nationale, tyske symboler er ikke, at de eksisterer, og at mange af dem har temmelig krigeriske overtoner og bibetydninger. Man kunne sagtens nævne flere såsom krigsgudinden Germania, Ordenstatens egeløv eller middelalderkejseren Fridrich Barbarossa. Nej, det mærkelige ved dem er snarere, at ingen af symbolerne har vundet samme uanfægtede og ’naturlige’ plads i befolkningens hjerte som tricoloren og Marseillaisen har gjort det i den franske befolkning. Trods republikkens understregning af fornuften og kontrakten som grundlag for den oprindeligt revolutionære samfundsorden fungerer statens symboler på et langt dybere og ubevidst plan i Frankrig end i Tyskland. De er menneskelige opfindelser, som er blevet ’naturlige’, mens de i teorien naturgroede tyske symboler aldrig er blevet nær så uantastede og selvfølgelige. I hvert fald ikke endnu; måske vil det ske nu som følge af genforeningen. Forklaringen på denne forskel er historisk. Som andre ’befriede’ folk havde tyskerne lettere ved at definere sig gennem deres fjender end gennem positive, programatiske symboler (Hobsbawm 1983, 278). Derfor endte det tyske kejserrige trods de populistiske bestræbelser og forsøgene på at integrere befolkningen med at udskille store dele af borgerne som indre fjender, især jøderne og socialdemokraterne – Vaterlandslose Gesellen som Wilhelm II kaldte dem. Det muliggjorde den demagogiske appel mod såvel liberal kapitalisme som proletarisk socialisme, der fik så skæbnesvangre følger under nazismen. Det er den tyske Sonderweg.

Men om denne skæbne fulgte uafvendeligt af 1866-71 statsdannelsen og det dermed opfundne lille Tyskland er mindre givet. Alle nationale stater blev nemlig opfundet som imaginerede fællesskaber i 1800-tallet. ”Masseproduktionen af traditioner” (Hobsbawm 1983, 279) er karakteristisk for alle europæiske stater mellem 1870 og 1914, som den er det den dag i dag for de efterkoloniale stater og de mange, som opstår i disse år. National myteproduktion var ligeså lidt som den ”videnskabelige krig” om sprogenes oprindelse i middelalderen specielt tysk. Vi må affinde os med, at nationalstaterne lige så vel som de nationale historier i høj grad er politiske myter, hvis opståen kan forklares, men vanskeligt begrundes på et objektivt grundlag. Det gælder for ’Tyskland’, men også for alle europæiske stater. Det er desuden værd at bemærke, at det ’Tyskland’, som blev genforenet i 1990 i grunden kun havde eksisteret i 67 år, fra 1871 til 1938, hvor Hitler indlemmede Østrig og dermed brød med Bismarcks lilletyske statsdannelse. Og endda med store landafståelser efter 1. verdenskrig til Polen, Frankrig og Danmark og efter 2. verdenskrig til Polen. Og hvem er egentlig ansvarlig for de særlige ’tyske’ autoritære traditioner, der kulminerede i nazismen – og kommunismen? Oftest henvises til den preussiske militære kasteånd, men i virkeligheden begyndte nazismen som en højrepopulistisk revolution i Bayern, der siden erobrede de socialdemokratiske bastioner i Preussen. Det var Hitler og det nazistiske styre, der efter det mislykkede kupforsøg

20. juli 1944 endegyldigt knækkede det gamle preussiske militære aristokrati og dermed banede vejen for demokratiet i vest og det kommunistiske diktatur i øst. Den nazistiske magtovertagelse i januar 1933 var i dette regionale perspektiv lidt tilspidset sagt Bayerns hævn over Preussen for indlemmelsen i 1866-70.

Selvfølgelig fritager disse konstateringer ikke de forskellige dele af den tyske befolkning for ansvaret for 2. verdenskrig og udryddelsen af jøderne. Men de antyder den komparative sandhed, at Tyskland på ondt og godt har gennemgået de dilemmaer, som er fælles for moderniserings-processerne i den europæiske kulturkreds (Nipperdey 1979). Hvis det er det, man mener med *Sonderweg*, er betegnelsen i orden. Som den liberalkonservative Hagen Schulze sagde i 1987: "Wir Deutsche sind was wir geworden sind".

Er Carl Orff's "Carmina Burana" nazistisk?

Spørgsmålet har været stillet før, også i Danmark, men det presser sig på igen efter opførelsen på Glyptoteket i sommeren 1991. Et stort publikum af især meget unge mennesker strømmede til og lyttede andægtigt til Orffs 'middelalderlige' oratorium. Stykket havde premiere første gang i München i 1937, men det er åbenbart idag stadig muligt at nyde stykket rent æstetisk uden at lade sig genere af kunstnerens hensigt og hans rolle i det nazistiske Tyskland. Samtidig med Berlinolympiaden i 1936 blev Carl Orff fast ansat som officiel komponist i det nye Tyskland. Der var mangel på begavede komponister, efter at de jødiske kunstnere var drevet i eksil og deres musik forbudt. Richard Strauss tog med glæde imod alle de privilegier, regimet ville give ham, men var alt for egensindig til at underordne sig. Og hans internationale status var så stor, at han fik lov at gøre som han ville. Men det skabte rum for ideologisk mere pålidelige kunstnere. Orff afsvør året efter Berlinolympiaden hele sin tidligere ekspressionistiske produktion, herunder Schulwerk, der var blevet anklaget for at være bolsjevikisk. Det stammer fra en periode, hvor Orff, der levede 1895 til 1982, var inspireret af den modernistiske kunstretning, Neue Sachlichkeits krav om at gøre den høje kunst til en demokratisk brugsvare. Nazisterne og den senere Orff, ville det modsatte, bort fra brugskunsten hen til kultkunsten.

Med *Carmina Burana* introducerede Carl Orff sin nye stil, en stil som fik Stravinskij til at kalde ham neo-neandertaler pga. det arkaiske tonesprog og de rytmiske gentagelser. Orff og hele kredsen omkring ham ønskede i forlængelse af Wagner at skabe en revolutionerende ny form, der smeltede opera og oratorium sammen til et nyt musikteater. Langt fra at være enestående indskrev dette forsøg sig i en æstetisk politisk bestræbelse under nazismen på at 'forny' den vesterlandske kunst ved at søge tilbage til forbilleder i tiden før den moderne individualisme, i antikken og i middelalderen. Hensigten fremgår tydeligere af teatermennesket Orff end af komponisten. Han bestræbte sig på at skabe en kultisk teaterform, hvor det borgerlige dramas naturalisme og psykologiske karaktertegning blev erstattet af stilisering og afindividualisering. Det anonyme kor blev genindført efter antikt forbillede. Bestræbelsen havde ikke succes i det talte teater. I dag vil ingen finde på i ramme alvor at genopføre stykkerne fra de såkaldte Thingspiele. Men i musikken har den ekspressionistiske nazisme ikke blot overlevet, men har løsrevet sig fra sin oprindelige politiske baggrund, så den er blevet en af de dominerende tendenser i kunstmusikken. Hvordan er det gået til?

I musiklivet pågik ligesom i de andre kunstarter en voldsom krig mellem to retninger, der begge appellerede til den 'revolutionære' nazisme. Normalt har vi i eftertiden vænnet os til et

billede af den nazistiske kunst som enten totalt politiseret propaganda eller sentimental kitsch. Men det er at gøre udfordringen fra nazismen for simpel. Nazismen var nok en reaktion på moderniteten og modernismen, men også selv en form for modernisme. Joseph Goebbels, der selv havde rødder i tyvernes avantgardistiske ekspressionisme, var alt for dygtig en politiker til at tro, at det, han selv kunne lide, også var godt for masserne. Han krævede, at kunsten skulle give folket, hvad folket krævede, altså kitsch. Men han indskrænkede kontrollen til massemedierne, radio, film og de dygtigt iscenesatte masse møder. Hvad kunstnerne gjorde for et mindre specialpublikum var han ligeglad med, bare de ikke forbrød sig mod racelovgivningen. Derfor fortsatte kampene mellem de forskellige kunstretninger fra tyverne stort set uantastet i trediverne, i musiklivet som i maleriet og arkitekturen. Albert Speer reddede det store flertal af Bauhaus arkitekterne ved at give dem arbejdsopgaver i industrien. Deres resultater er langt hen forsvundet nu pga. krig og ombygninger, men er dokumenteret i publikationerne fra den interessante organisation Amt Schönheit der Arbeit, som stod for bygning og indretning af fabrikkerne (Rabinbach 1976).

I musiklivet var der to hovedretninger. En selvforstået ”folkelig” retning drømte om et organisk samfund, hvor den nordiske hjemstavnskultur og det ”nordiske menneske” var i højsædet. Normalt opfattes den som repræsentant for den rene nazisme, men interessant nok tabte retningen gradvis terræn og forsvandt helt, da en af forgrundsfigurerne, raceforskeren Hans Günther i 1944 fik forbudt en bog, hvori han ville forsvare familien mod, hvad han så som regimets organiserede promiskuitet og statslige børneopdragelse. Modsat gik det med den ekspressionistiske modernisme repræsenteret af figurer som Carl Orff og Werner Egh. Orff holdt sig selv uden for partiet, men modtog med tilfredshed alle de gunstbevisninger og bestillinger, som hans elever, de ivrige partimedlemmer Werner Egh og Herbert von Karajan, skaffede ham. Det var dem, som førte *Carmina Burana* frem til positionen som Det Tredje Riges mest værdsatte musikdramatiske værk. Ekspressionisme og nazisme gik godt i spænd, ikke blot på Goebbels’ masse møder men også i kunstmusikken. Moralen af dette er ikke et forslag om at forbyde stykket som nazistisk kunst. Det har været foreslået i en debat for en del år siden om opførelsen af Orffs opera *Månen i Stockholm*, og det fører ingen vegne (Ruth 1981). Det er heller ikke ment som et bidrag til den danske antityskhed at minde om denne baggrund for det menneske, der har givet navn til Carl Orff hallen i München. Tyskerne er ikke alle sammen ”a bunch of Nazis”, blot fordi kunstmusikpublikummet kan lide *Carmina Burana* og andre af hans stykker. Det kan unge danskere også.

Nej, det er et bidrag til at komplicere vores forestillinger om modernitet og modernisme, om hvad der er reaktionært og progressivt. Det sidstnævnte sæt begreber er ikke meget in i øjeblikket, men i realiteten tænker de fleste alligevel i sådanne kategorier. De ”ved bare”, at nazismen var ond og reaktionær og heldigvis tabte krigen. At den var en anden udgave af det moderne, og derfor en logisk politisk mulighed i det mest moderne land i Europa i mellemkrigstiden, fortrænger vi som oftest. Men det er for nemt. Jeg synes, at man bør have hele historien med, når man nyder den ekspressionistiske nazisme udsat for middelalderligt kor i antik klædebon.

Wannsee konferencen

Mandag 20. januar 1942 indviedes et nyt museum i en forstad til Berlin. Det drejer sig om villaen Am Grossen Wannsee 56-58, hvor 15 embedsmænd fra det nazistiske Tyskland en vinterdag for 50 år siden mødtes for at vedtage den såkaldte ”Endlösung” for udryddelsen af

jøderne i Europa. Effektive bureaukrater havde forberedt mødet godt ved at compilere en yderst nøjagtig oversigt over alle jøder i Europe, såvel det af tyskerne besatte, som de områder der endnu lå udenfor deres direkte jurisdiktion. 11 millioner var antallet opgjort til, og i dag ved vi, at nazisterne med anvendelse af hele det industrialiserede samfunds skræmmende effektivitet nåede at myrde over halvdelen af disse mennesker og drive resten i eksil med det resultat, at Europas årtusindgamle jødiske kultur blev udslettet på blot fire år. Nu huser den elegante forstadsvilla i de idylliske omgivelser med udsigt over den krystalklare sø i stedet fotografier af massegrave og fotostater med citater af beslutningerne om arrestationen og henrettelsen af millioner af uskyldige mennesker.

Men hvad foregik der i grunden ved dette møde, der er der centrale omdrejningspunkt i alle analyser af Holocaust, såvel de antinazistiske forsøg på at forstå mekanismerne i den uforklarlige ondskab, som den såkaldte revisionisme, der hævder, at jøderne aldrig blev henrettet i gaskamrene, at gaskamrene aldrig eksisterede, og at Hitler i hvert fald aldrig gav ordre til at det skulle ske?

Vi er faktisk ganske godt orienterede, for der foreligger et omhyggeligt, hemmeligt stemplet 8 sider langt referat af mødet 20. januar 1942. Det er siden udgivet flere gange (bl.a. ”Besprechungsprotokoll vom 20 januar” i H.-A. Jacobsen u. W. Jochmann, *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus*, Bielefeld 1961) og er blevet lagt grund for en grundig dramadokumentarisk TV-udsendelse, som har været vist i DR. Vi kender navnene på deltagerne, vi ved i et vist omfang, hvad de sagde, og vi kender det frygtelige resultat. Hvoraf så den konstante interesse for dette møde, der behandles i bog efter bog? Og som nu altså er kommet på museum.

Ja, for det første er det forståeligt, at ofrene har villet sætte et minde over denne beslutning. Det har krævet 25 års konstant lobbyvirksomhed fra jødiske grupper, før museet blev virkelighed, men det er ikke så mærkeligt, ansvaret og de velhavende omgivelser taget i betragtning. Hvilken velhaver er interesseret i at blive konfronteret med hundreder af besøgende, der bringer forældrenes og bedsteforældrenes medansvar for denne uforståelige uhyrlighed frem i det åbne. Det er i grunden snarere overraskende, at det overhovedet er lykkedes at få det indrettet. For det andet virker den absolutte ondskab kolossalt dragende på os. Hvordan så de ud disse mennesker, der vedtog die Endlösung, det absolutte højdepunkt for det industrialiserede barbari? Det skuffende svar er, at bortset fra lederen af mødet, chefen for sikkerhedspolitiet SD, Reinhardt Heydrich var der tale om en temmelig gennemsnitlig samling grå bureaukrater. Nogle var selvfølgelig forbrydere, som i kraft af det voldelige styre var kommet i uniform i stedet for i fængsel, men flertallet var kompetente jurister og administratorer, som blot havde uheldssvangert klingende SS-titler pga. normerne i det særlige nazi-styre, som havde 8 år på bagen. Ondskabens ansigt er forfærdende banalt har Hannah Arendt bemærket i anledning af processen mod Adolf Eichmann, der deltog i mødet som en relativt underordnet funktionær med ansvar for det tekniske. Nej, ondskabens fysiognomi kommer man kun nærmere i den forstand, at man forstår, hvordan pæne akademikere under dække af omsvøb og tekniske metaforer kan diskutere den mest ’hensigtsmæssige’ måde at udrydde millioner af medmennesker på, uden at gøre det lysende klart for sig selv, at det netop er det der foregår. Men det kender vi, alle forskelle ufortalt, i grunden godt fra nutidens administrative politik, selv lille Danmark. Tænk blot på tamil- og palæstinesersagerne.

Nej, den afgørende grund til den vedvarende fascination ved Wannseemødet er, at det er svært at påvise, hvem der egentlig traf beslutningen om udryddelsen af jøderne og ville kunne gøres juridisk ansvarlig for den. Det var hvad krigsforbryderprocesserne i Nürnberg forsøgte. Men med møderatet i hånden må man indrømme, at det ikke står sort på hvidt, at mødet er indkaldt med baggrund i en Førerbeslutning eller lignende. Det har fået den ledende blandt de såkaldt revisionistiske historikere, David Irving til at påstå, at denne manglende dokumentation beviser, at Hitler intet vidste om jødeudryddelserne, at han var imod, eller her på det allersidste at de slet ikke fandt sted. Hvordan bliver en beslutning, der tilsyneladende ikke er truffet, alligevel til en beslutning? For kendere af den nazistiske stat er intet som helst underligt i det manglende stykke papir med Hitlers underskrift. Modsat den gængse opfattelse af Hitler hadede han i virkeligheden at tage beslutninger og udskød dem så længe som muligt. Hans foretrukne fremgangsmåde var at lade forskellige ad hoc bureaukratier konkurrere, lade dem fremlægge forskellige planer og eventuelt begynde at føre dem ud i livet, før han endelig traf et valg. Det førte naturligvis til et beslutningskaos, som med en teknisk betegnelse kaldes for polykrati (Broszat 1969). Det gør det svært for historikerne i dag at komme med præcise udsagn, som kan holde i en retssal. Men det var også svært at håndtere for medlemmerne af det preussiske bureaukrati, som forventede klare og enstrengede beslutningsgange, også for uhyrlige beslutninger som *Endlösung*.

Medvirkende til denne uigennemsigthed i beslutningerne var nok også, at det nazistiske lederskab meget vel vidste, at udryddelsen af jøderne, i hvert fald de tyske, var upopulær i befolkningen. Det ved vi i dag med sikkerhed via Gestapos indberetninger om folkestemningen. Diskrimination og udvandring, ja, men udryddelse, nej. Det fik f. eks. Hitler til at beordre jøderne fra Berlin fritaget for henrettelserne. Den ordre, som revisionisterne i dag misbruger til at bevise, at Hitler var imod jødeudryddelserne som sådan. Det var han ikke, men som en dygtig politiker tog han hensyn til stemningerne i befolkningen. Et andet eksempel på denne hensyntagen til det tyske folks finere følelser er det faktum, at udryddelserne hovedsageligt fandt sted uden for det egentlige Tyskland, i generalguvernementet Polen. Det var den del af Polen, som ikke blev indlemmet i Tyskland, efter at Tyskland og Sovjetunionen delte Polen i 1939. Tyskerne ophævede Polen som selvstændig stat og overtog de provinser, som de havde måttet opgive efter 1. verdenskrig. De tiloversblevne områder havde ingen folkeretlig status og blev styret direkte. Her samledes 1940-41 jøderne fra hele Europa i kæmpestore ghettoer, hvorved tyskerne selv skabte det overbefolkningsproblem, som udryddelserne skulle løse. Den manglende juridiske status for området var baggrunden for, at man kunne opretholde fiktionen om intet at vide. De foregik jo i et juridisk set ikke eksisterende land. For enkelte af de involverede har nok også spillet ind, at de nødigt ville have deres navne under en så belastende beslutning. Ganske vist var det i januar 1942, hvor de tyske hære stod på højden af deres erobringer, svært at forestille sig det totale nederlag, som de løb ind blot ganske få år senere. Men begyndelsen til enden var indledt med USA's indtræden i krigen og nederlaget foran Moskva. Og selv om de ikke skulle have forudset nederlaget, er det bureaukraters anden natur at være forsigtige.

Konklusionen på alt dette og et halvt århundredes intens forskning i det nazistiske Tyskland og Holocaust er den lidet opmuntrende, at det er vanskeligt at placere et ansvar på en måde, som ville kunne holde i en amerikansk retssal med Perry Mason som forsvarer for Hitler. Han var nok ansvarlig, men hvornår skrev han under? Og på hvad? Konservative historikere har i årevis argumenteret for, at baggrunden for udryddelsen af jøderne var personen Hitler. Han og han alene var det, som åbenlyst fremlagde det uhorste og sindssyge program for udryddelsen af

millioner uskyldige mennesker i sit ideologiske kampskrift *Mein Kampf* i midten af tyverne. Det blev til, da Hitler af delstatsregeringen i Bayern fik 'arbejdsro' efter det mislykkede kup i 1923. Han blev dømt til fængselsophold i fæstningen Landstein med så gode arbejdsbetingelser, at han kunne diktere det sammensurium af racistisk vås og godtkøbsfilosofi, som blev samlingsmærke for millioner af mennesker i og uden for Tyskland i det næste kvarte århundrede. Her kan man læse det "blueprint for annihilation", som mod alle tænkende menneskers, også flertallet af nazisternes, forventninger blev ført ud i praksis i ly af verdenskrigens undtagelsestilstand. Sådan har indflydelsesrige tyske historikere argumenteret i mange år. Senest den nu afdøde Andreas Hillgruber i bogen *Zweierlei Untergang* fra 1986, hvor han sammenstillede de to store katastrofer i Europas historie i dette århundrede, udryddelsen af jøderne og udslettelsen af den tyske kultur i Øst- og Centraleuropa. Det gav anledning til den for ganske få år siden meget omtalte "historikerstrid" i Tyskland, hvor Jürgen Habermas og kritikere anklagede historikerne for hvidvaskning af tyskerne og umoralsk sammenligning af ofrene og morderne.

Det sidste kan kritikerne have nogen ret i, selv om sammenligningen her på 50 års afstand faktisk kan siges at have noget for sig, forudsat at man ignorerer skyldspørgsmålet og metoderne og blot betragter resultaterne i et funktionalistisk perspektiv. Men er det hvidvaskning at skyde skylden på Hitler, som uden nogen tvivl selv skrev *Mein Kampf*? En hel skole af socialliberale tyske og britiske historikere har forklaret historien på en anden måde. De har understreget beslutningsanarkiet og det nazistiske regimes improviserede natur. Det vil sige, at man simpelt hen ikke kan forvente at kunne placere ansvar så klart og tydeligt, som vi i hvert fald indtil for kort siden forventede af en fungerende bureaukratisk retsstat. Reglerne var anderledes under nazismen. Denne såkaldt funktionalistiske forklaring tenderer til at lægge ansvaret for nazismen på modsætninger i den tyske historie og nedtone betydningen af personen Hitler. Havde det ikke været for ham, ville det have været en anden, som udløste det tyske folks frustrationer, der var skabt af nederlaget i 1. verdenskrig og modsigelserne i verdens hurtigste moderniseringsproces.

Her stod diskussionen, indtil det totale nederlag for kommunismen i øst og den deraf følgende nye tyske selvbevidsthed. Af hensyn til demokratiet og den historiske sandhed slutter liberalkonservative og socialliberale historikere rækkerne over for de uhyrlige påstande fra nynazister og såkaldte revisionister om, at fortællingerne om udryddelserne er en jødisk og socialistisk løgn. Det er naturligvis umuligt at argumentere rationelt mod den type af begavede sindssyge, som et velment program i DR en uge før årsdagen for Wannsee konferencen gav mæle. Vitterligt vås og benægtelse af kilometervis af fakta indbyder ikke til diskussion. Og hvis man indlader sig på det, har man allerede delvis tabt terræn. Mange ikke-specialiserede tilskuere vil være tilbøjelige til at mene, at sandheden nok ligger et eller andet sted mellem de to ekstremer, der råber ophidset af hinanden. Men det gør den ikke, og derfor er det vigtig at mindes Wannsee konferencen, besøge Auschwitz og forsøge at forstå den ubegribelige ondskab. For jødernes skyld, for tyskernes skyld – og for vores egen.